

En karakteristikk av Danmark-Norges historie på 1600-tallet

Statens finanskrise som skjellsettende årsaksfaktor

Af Helge Kongsrud

En første versjon af denne artikkelen ble fremlagt som foredrag på den XIX nordiske historikerkongress. Temaet er knyttet til et av kongressens rapportemner. Dets hovedinnlegg foreligger trykt under fellestittelen Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporten til den XIX nordiske historikerkongress I (red. av E. Ladewig Petersen, Odense 1984). – En utvidet versjon ble fremlagt i Norsk Historikerforening (HIFO) i september 1984. – Følgende artikkel vil sammenfatte utviklingen av krigføring og statsfinanser i Danmark-Norge på 1600-tallet. Fremstillingen søker å vise hvordan den ene statsoppgaven influerte på den andre. Misforholdet mellom inntekter og utgifter skapte en krise som presset frem en overgang fra «domenestat» til «skattestat». Kriseforløpet virket skjellsettende, og det lar seg periodisere.

I august 1658 hadde Sveriges regjeringsskrets bestemt seg for å bryte freden som var inngått i Roskilde. Den 5. august innskipet *Karl X Gustav* seg med sine tropper i Kiel, og dagen etter stakk angrepsflåten til havs. Den franske ambassadør, chevalier de *Terlon*, fulgte med på svenskekongens skip. Under overfarten til Sjælland røpet Karl Gustav sitt bestemmelsessted for utsendingen. Kongen argumenterte både med *grunner* som skulle legitimere ham rettslig, og med *årsaker*, som, uansett deres legitimitet, skulle ha gjort det nødvendig for ham å føre sin flåte mot Korsør.

Det er særlig det sistnevnte sett av argumenter som vil interessere i vår sammenheng. Og man kan anta med Lauritz Weibull at disse hensyn veide tyngst ved avgjørelsen. Terlons depesjer poengterer at Karl Gustav sa seg likefrem *tvunget* til å invadere Danmark. Weibull har sammenfattet diplomatens referat: «... Tvånget ... låg hos hären, i nödvändigheten att skaffa underhåll åt denna ... konungen har i själva verket inte vetat var han skulle göra av den ... Mängden av fiender... hade drivit honom att söka

försäkra sig om Sundet; han fattades varje år en million i att löna dem, som tjänte hans rike ...»¹.

Så langt Terlons depesjer. Da krigen mellom de skandinaviske land brøt ut igjen i august 1658, løste den en lavine av begivenheter som viste seg skjellsettende, særlig i Danmark-Norges historie. I 1657 hadde Frederik III vært angriperen, og året etter ble Danmark selv tvunget til å forsvare seg på kort varsel. I 1658 hevdet Karl Gustav altså at hensynet til hans hær hadde tvunget ham til å angripe. Da minnet svenskekongen om mengden av sine fiender som hadde drevet ham til å søke å sikre seg herredømmet over Øresund. En slik operasjon ville ikke bare gi ham en geopolitisk og handelspolitisk nøkkelstilling i et «dominium maris Baltici»; nei, hvert regnskapsår savnet han en «million» til å lønne dem som tjente hans ekspansive Sverige. Han mente altså å trenge Øresundtollen. – Tilsvarende hadde Danmark ikke bare utøvet den strategiske kontroll over Øresund. De tollinntektene som tradisjonelt kunne disponeres fra Helsingør, var de høyeste som ble oppkrevd ved rikets strømmen².

Hensynet til *forsvaret* og dets *finansiering* måtte veie tungt også for Danmark-Norge. En stående hær var blitt organisert, og mengden av fiender hadde truet riket siden begynnelsen av tredveårskrigen. – La oss reise to omfattende *problemstillinger* som vi tør gi et sammenfattende svar på: Hvordan hadde hensynet til de militære maktmidler og deres finansiering preget det dansk-norske regimet i tiden før Karl Gustav-krigen? – Og hvordan kom dette hensyn til å virke skjellsettende inn på den historiske prosess?

Det er nødvendig å følge veksten i det statlige *finansieringsbehov*. Dette behov viser oss en variant av et alment fenomen. Vi vil kunne sammenlikne en vest-europeisk utvikling med en av de nordiske skatte- og militærstatene på 1600-tallet.

Den britiske historiker, Sir George Clark, skisserte tre stadier i *krigsfinansieringen*, slik den foregikk i europeiske samfunn på overgangen fra senmiddelalder til nyere tid. Clark bygde særlig på de utviklingstendenser som kan observeres på kontinentet syd for Østersjøen. Likevel vil hans

1. L. Weibull: «Från Kiel till Köbenhavn i augusti 1658. Tre depescher från Terlon till Mazarin», i *Nordisk historia. Forskningar och undersökningar* III (Stockholm 1949) s. 370-372, 379, 388. Jfr. f.eks. J. A. Fridericia: *Adelsvældens sidste Dage* (Kbh. 1894) s. 349 f. Hele motivkomplekset er nøyere analysert av B. Odén: «Karl X Gustav och det andra danska kriget», i *Scandia* 27, 1961, s. 53 ff.

2. F.eks. J. Engberg: *Dansk Finanshistorie i 1640'erne* (Aarhus 1972) s. 251 ff.

skisse være fruktbar også når den anvendes på nordisk historie. Han har gitt grundlag for følgende sammenfatning³.

For det første finner vi maktmidler organisert slik *middelalderen* kjente dem. Fyrster fikk følge av sine vasaller, som igjen mobiliserte sine lokale oppbud av knekter og leilendinger. Hver enkelt flokk var avhengig av forsyninger innkrevd i naturalier. Slike flokker lot seg bare midlertidig forene i kampdyktige enheter. Vi kan altså ikke tale om stående hærer.

For det andre kan vi observere et *overgangsstadium* forberedt av pengeøkonomiens vekst og militærteknologiens nyvinninger. Ridderen, den dydige amatør, måtte vike for condottieren, den profesjonelle hærfører. Ettersom de gamle lojalitetsbånd brast, skulle han lede leiesoldater som han betalte i klingende mynt. Slike tropper kunne føre krig som et vedvarende yrke, men for varierende oppdragsgivere – så lenge disse var betalingsdyktige i moderne forstand. Krigføring krevde stadig større *kapitalreserver*. De krigførende måtte låne der kapital var å finne, nemlig hos bankierfirmaene med deres internasjonale forgreninger. Perioden fra keiser Maximilian I (1493-1519) inntil kong Ludvig XIII av Frankrike (1610-43) kan følgelig kalles «Fuggernes tidsalder». Disse og andre kreditorer kunne for en stakket tid finansiere de etterspurte maktmidler. Men dette stadium i utviklingen tenderte mot å sprengte seg selv. Det ser vi f.eks. av Karl X Gustavs ovennevnte argumentasjon for å angripe Danmark i 1658: Disposisjonen over hærstyrker kunne i seg selv friste feltherrer til å åpne nye felttog, særlig hvis de skulle mangle andre finansieringskilder enn fortsatt krig. Karl Gustavs fredsbrudd falt mens Fuggernes epoke ebbet ut, selv om også Sverige nyttet individuelle kreditorer, kombinert med mer moderne disposisjoner, for å finansiere sine kriger enda i 1650-årene⁴.

For det tredje kan vi observere hvordan finansmagnatenes kapitalreserver svant, dels fordi utlånene vokste, og dels fordi låntakerne misligholdt sine forpliktelser. Militære maktmidler krevde stadig høyere innsats, men ga usikre gevinster og hyppige tap, slik at kredittbehovet ved krigføring var økende. Misforholdet presset frem en overgang fra *magnatkreditt* til *statkreditt*. Finansieringen kunne bare effektiviseres ved skatter og toll oppkrevd fra befolkninger spredt utover så vidstrakte regioner at vi gjenkjenner dem som nasjonalterritorier i moderne forstand. Bankierenes

3. G. Clark: *The Seventeenth Century* (Second ed. Oxford 1947/1960) særlig i kap. IV, «Commerce, Finance, and Communications», s. 41 f.

4. Jfr. f.eks. Engberg, op.cit. s. 285 ff. H. Landberg, L. Ekholm, R. Nordlund og S. A. Nilsson: *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid* (Studia Historica Upsalensia XXXVI, 1971).

bidrag ble følgelig avløst av beskatning. Statlig selvfinansiering ble en stabil kilde til militærmakt, samtidig som rikere stater lånte eller subsidierte de fattigere. Slik kunne f.eks. Frankrike subsidiere Sverige, mens Nederlandene kunne subsidiere Danmark-Norge. Følgelig ble krigsfinansieringen et statsanliggende, enten et regime finansierte seg *selv*, lånte *til* andre eller *fra* andre. «War became an industry of the state», som Clark konstaterte.

Med hans periodeinndeling i minnet skal vi søke å bestemme kronologien i *Danmark-Norges* utvikling. Slik vil vi kunne se karakteristiske trekk ved vekselvirkningen mellom krigsfinansiering og statsmakt i disse to nordiske landene.

Det vil neppe være noen overdrivelse å hevde at Danmarks *middelalderlige* stadium i finanspolitikken ble definitivt avviklet først ved engasjementet i keiserkrigen 1625-29. Danmark-Norge viser altså *etterslepet* i utviklingen av det statlige kredittbehovet som vi har skissert. Først helt mot slutten av hva vi har kalt «Fuggernes tidsalder» i vesteuropeisk sammenheng, nådde tvillingrikene dette stadium. Denne lokale treghet leder oss til å reise følgende problemstilling: Hvorfor gikk prosessen i retning av en modernisert skattestat *senere* i Danmark-Norge enn f.eks. i Sverige og i andre land?

Spørsmålet kan besvares ved at vi drar nytte av den kunnskap som forskningen har vunnet på to felter. Vi må søke å observere *både* forfatning og administrasjon og statshusholdning og kredittbehov. Det forekommer meg at vi fremdeles savner noe av en kombinasjon mellom disse studier til en *syntese*.

La oss først se på *forfatningens* egenart. Hvordan var statsmakten innrettet?

Den besto av to instanser som begge var lovgivende, utøvende og dømmende, nemlig monarken og rikets råd. Historikere har betegnet regimet som et *adelsvelde*⁵. Og Danmark-Norge hadde et adelsvelde for såvidt som aristokratiet rekrutterte riksrådet, dominerte kongevalget og besatte lensmannspostene. – Videre er forfatningen kalt et *dyarki*, altså et «to-herredømme»⁶. Og den var et dyarki, for såvidt som råd og konge delte makten. – Endelig er forfatningen karakterisert som en *monarkisk-aristokratisk maktbalanse*⁷. Og forfatningen var i balanse i den utstrekning råd og

5. Denne betraktningssmåten er vel grundigst gjennomført av Fridericia i *Adelsvældens sidste Dage*.

6. A. Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie for Folket* II (Kbh., Kra. 1915) s. 152. K. Fabricius: *Kongeloven* (Kbh. 1920) s. 77 f.

7. R. Fladby: *Norges historie 6. Gjenreisning 1536-1648* (Oslo 1977) s. 14 f.

konge var noenlunde jevnsterke og samstemte. Men engasjementet i tredveårskrigen skapte sjokkvirkninger som gjorde denne betraktning til en idealbeskrivelse snarere enn en realbeskrivelse.

Med disse karakteristikker i minnet skal vi se nøyer på forholdet mellom konge og råd slik det hadde festnet seg siden reformasjonen. Før keiserkrigen 1625-29 kan vi konstatere at ingen av forfatningens to hoder stanget så sterkt i systemet at de hadde hitført noen avgjørende endring. Men deres motiveringer for å moderere seg avvek fra hverandre. Det var spørsmål om henholdsvis å *ønske* og å *treng*e. En slik generalisering faller i øynene ved dette studium. Vi kan nemlig observere at riksrådet ikke ønsket noen endring, hverken før eller etter 1625. Og vi kan konstatere at kongen iallfall ikke trengte noen endring før dette år; men etter freden i Lübeck både trengte og ønsket han å endre systemet!

La oss først sammenfatte *riksrådets* motivering. Rådsaristokratiet var den kontinuerlige forvalter av valgrikets suverenitet. Den danske adel under riksrådets ledelse måtte altså ønske å beholde det politiske system stabilt ved å forebygge en kongelig maktutvidelse.

Denne *innenrikspolitiske* målsetning var forbundet med et *utenrikspolitisk* program. Valgrikets stabilitet forutsatte nemlig en passiv utenrikspolitikk. Rådet motsatte seg enhver militær ekspansjon. Dets medlemmer måtte nære en frykt for hvordan en skattefinansiert hær kunne nyttes av kongen også innad til å konsolidere hans personlige makt og skyve adelen ut av riksstyret. Derfor ville rådet holde færrest mulig stående maktmidler i rikene. Og derfor måtte regimet unngå å utfordre andre stater i det europeiske maktspill.

Denne linje preget Danmark-Norge i fredsperiodene før keiserkrigen. Inntil 1620-årene nøyde regimet seg med å opprettholde slagkraften til havs ved å trimme flåten. Men *landmilitært* sett var Danmark-Norge etter alt å dømme blant de mest demilitariserte territorier i Europa. Gjennom fredsperioder forble adelens rosstjeneste og slottenes knektehold det permanente forsvar som sto til disposisjon⁸.

Innenfor *kongehusets* krets var man derimot innstilt på å føre en aktiv og aggressiv utenrikspolitikk som ville koster mer. Men så lenge riksrådet maktet å dempe Christian IV's ambisjoner, trengte han ingen systemfor-

8. F.eks. K. Mykland: *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge* (Oslo etc. 1973) s. 12 f. S. Heiberg: «De ti tønder guld. Rigsråd, kongemagt og statsfinanser i 1630'erne», i DHT 1976, s. 38 f. Ø. Rian: *Jens Juels stattholderskap 1618-29* (Oslo etc. 1975) s. 168 ff. Samme: «Grunntrekk ved det danske adelsvelde i Norge 1536-1625», i *Hamar-spor. Eit festskrift til Lars Hamre* (Oslo etc. 1982) s. 95 ff. Samme: «Hva og hvem var staten i Norge?», i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres I* (Odense 1984) s. 86 f.

andring for å sikre sin økonomi. Før ufreden fra 1625 kunne han endog drive en utlånsvirksomhet på høyde med de kreditorer som staten i en periode etter 1625 ble avhengig av. Det har vært anslått at Christian IV ca. 1620 skulle ha hatt nærmere en million rd. i utestående fordringer hos den danske adel⁹. Hans likviditet skyldtes de midler som fløt inn i *kongens eget kammer*. De omfattet overskuddet av strømtollene og de kongelige delene av hertugdømmene. – Det var betydningen av nettopp slike inntekter som Karl X Gustav skulle poengtere da han i 1658 begrunnet sitt fredsbrudd. – Disse summene ble ikke *ordinært* forvaltet av rentekammeret. Derfor kan vi konstatere at kongens eget kammer gjorde den unge Christian IV finansielt uavhengig av dyarkiets andre statsmakt. Og slik bidro hans personlige inntekter til å *stabilisere* forfatningen. Samtidig som kongen kunne opprettholde en finansiell handlefrihet gjennom sitt eget kammer, var nemlig rikets inntekster tilstrekkelige i årene frem til keiserkrigen. Følgelig pleide kongen ikke å ville utskrive nye skatter eller gjennomføre lensreformer. I motsatt fall måtte han ha forhandlet med riksråd og stendermøter. Men rådets bevilgningsrett ble ikke satt på harde prøver. Slike konfliktemner skulle forløpig ikke utsette det politiske og finansielle system for noe omformende press¹⁰.

Før 1625 kom *rentekammerets* viktigste inntekter fra lenene og krongodset, som ved reformasjonen var blitt utvidet til å omfatte en relativt større del enn vanlig i Vest-Europa. Regimet skulle ordinært klare seg med disse tradisjonelle inntekter uten å skrive ut pengeskatter. Denne sparsomhet har som kjent gitt grunnlag for å karakterisere systemet som en *domenestat*¹¹. Og de utgiftene som påløp fra regnskapsår til regnskapsår, var tilpasset denne husholdning. En slik stat måtte nemlig holde et så lavt aktivitetsnivå at dens forpliktelser ble tilsvarende få.

Selve den finansielle overskuddssituasjon kan ved første tilbakeblikk fra det tyvende århundre minne om «oljestaten» Norge som har nedbetalt sin utenlandsgjeld. Når en *moderne* nordisk stat med *sine* forpliktelser er i stand til å gjøre seg gjeldfri overfor utlandet, beror dette imidlertid på at den kan eksportere internasjonalt etterspurte *ressurser*, slik Sverige kunne det på 1600-tallet. Den norske trelasten var en tilsvarende ressurs, men handelen med den ble enda ikke effektivt tollbelagt ved begynnelsen av århundret. – Vårt sprang frem til vår egen tid og tilbake tør gi en kontrast

9. F.eks. S. Ellehøj: *Danmarks Historie 7. Christian 4.s Tidsalder 1596-1660* (Kbh. 1970) s. 73.

10. F.eks. Heiberg, op.cit. s. 26 f.

11. Særlig E. Ladewig Petersen: «From Domain State to Tax State», i *The Scandinavian Economic History Review* 1975, s. 116 ff.

til domenestatens situasjon: Den kunne vedvare så lenge dens aktivitet holdt seg på sitt tradisjonelle lavmål. Men så snart den fikk nye ambisjoner og ville føre krig, måtte den øke sine inntekter og likevel risikere å ende i et uføre av *gjeld*.

Den dansk-norske domenestat viser begge disse trekk. Engasjementet i keiserkrigen skapte et underskudd, og etter fredsslutningen krevde beredskapstiltakene at militærutgiftene forble på et ganske annet og høyere nivå enn før. Gjennom tiårene som fulgte, søkte regimet derfor å skru sine disponible inntekter i været. Disse varierte gjennom perioden 1641-48 fra en topp på ca. 1.775.500 rd. til et lavmål på ca. 833.600 rd. Disse beløp var langt høyere enn de man opererte med før 1625. Etter 1625 skal staten imidlertid ha stiftet en gjeld som oppgis forskjellig, men som i 1649 kan hevdes å ha passert 5.851.500 rd. Iallfall må den samlede gjeld på dette tidspunkt ha utgjort et beløp flere ganger høyere enn gjennomsnittet av de årlige inntekter¹².

Denne forverrede situasjon viser at domenestatens forutsetninger var forlatt siden den hadde pådratt seg forpliktelser som sprengte dens økonomiske rammer. Jeg vil altså slutte meg til den etablerte oppfatning at nederlaget og utgiftslavinen i keiserkrigen skapte de økonomiske og administrative sjokkvirkninger som det gamle regime aldri overvant, men som tvertom forsterket seg med årene. 1625 markerer altså det første avgjørende *skillet* i den perioden som vi søker å karakterisere. Den *skjellsettende årsaksfaktor* var deretter det finansielle behov som hadde oppstått ved det militære engasjement. Og både bremseeffekten i riksrådets utenrikspolitikk og likviditeten i kongens eget kammer hadde påfallende lenge bidratt til å utsette problemet.

Da sjokket av keiserkrigen endelig virket, viser det følgelig en tiltagende *finanskrise*. Den lar seg klart dokumentere innenfor det politiske og administrative apparat. Aktørene ble beskjeftiget med å forsøke å løse krisen. Og de lyktes gradvis først mot slutten av vår epoke.

Etter keiserkrigen og særlig fra 1640-årene kan vi se hvordan aktørenes krets ble utvidet med en ny kategori, nemlig *statens kreditorer*. Det var karakteristisk for regimets utvikling at dets kredittbehov på dette stadium ble imøtekommet av private kapitalister. Først etter 1629 nådde Danmark-Norge altså «Fuggernes tidsalder», mens denne som nevnt var i ferd med å avvikles i Vest-Europa for øvrig. Danmark-Norges kreditorer var i

12. F.eks. Fridericia, op.cit. s. 29 ff., 194 ff., 491ff. J. Jørgensen: «Bilantz 1660. Adelsvældens bo», i *Festskrift til Astrid Friis* (Kbh. 1963) s. 153 ff. Engberg, op.cit. særlig s. 262 f., 265 f., 287 ff. Ladewig Petersen, op.cit. s. 137.

sin velmakt selv kredittverdige, og de kunne skaffe den risikovillige kapital som regimet trengte. De var vant til å investere under prekære omstendigheter. Ca. 1640 fant en av dem anledning til å karakterisere sin situasjon slik: «Vi er Købmænd, Handelen kan ikke ligge. Skulde vi end for at vinde sejle gennem Helvede og staa Fare for at svide vore Sejl, saa risikerer vi det»¹³. – Uttalelsen falt fra en representant for Marselis-konsernet i Amsterdam, altså en av Danmarks nærmeste forbindelser på det vesteuropeiske kapitalmarkedet. Den mentalitet han artikulerte, samsvarte med den hasardiøse geskjeft å levere varer og tjenester *under krig og som følge av krig*¹⁴.

Ikke minst kravene fra kreditorenes krets måtte presse staten til å øke sine inntekster. Og det refererte tallmaterialet viser at dette lyktes. Et iøynefallende utslag av presset var hyppigere og høyere *pengeskatter*. Etter 1629 forekom de så ofte at de gikk over fra å være ekstraordinære til å bli årvisse, og de ble utskrevet til stadig flere terminer hvert år. Slik må sjokkvirkningene av finanskrisen ha forplantet seg fra staten til stendene, fra regimet til dets skattegrunnlag.

Det var ikke bare låneopptaket til militærutgiftene som stimulerte denne skattepolitikken. Likviditetssituasjonen i *kongens eget kammer* virket på samme vis. Våren 1629 nølte Christian IV med å ratifisere freden i Lübeck. Som betingelse for å gjøre det krevde han bl.a. at riksrådet skulle bevilge ham en million rd., og summen skulle erstatte krigsutgiftene dekket av kongens eget kammer. Slik ville monarken i sin nød skille mellom sine egne og «rikets» forpliktelser. Under press var riksrådet villig til å bevilge disse «ti tønner gull», og de ble formelt refundert gjennom utskrivning av skatter¹⁵.

Dermed skulle kongen ha gjenvunnet sin likviditet. Men de midler som fløt inn av de øremerkede skatter, ble i realiteten *ikke* overført til hans eget kammer. Det er påvist hvordan Christian IV formelt kvitterte for å ha mottatt dem, og hvordan de deretter ble sendt til henholdsvis rente-

13. Her sitert etter C. O. Bøggild-Andersens artikkel om Gabriel Marselis d. y. i *Dansk biografisk Leksikon* (2. utg.) XV, s. 343.

14. Statskreditorenes historiker er fremfor noen J. Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte* (Kbh. 1957). Samme: «Bilantz 1660. Adelsvældens bo», i *Festskrift til Astrid Friis*. Samme: «Patriciat og enevælde», i *Historiske meddelelser om København 1963-64*. Samme: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark* (Kbh. 1966); anmeldt av S. Ellehøj i DHT 1969-70, s. 570 ff. Jfr. f.eks. Engberg, op.cit. særlig s. 265, tabel 66, med henv.; og H. Hovstad: «Det københavnske patriciat», i NHT 1973, s. 158 ff.

15. Kr. Erslev (red.): *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Christian IV's Tid II* (Kbh. 1887-88) s. 185 ff. L. Laursen (red.): *Danmark-Norges Traktater IV* (Kbh. 1917) s. 74 f.

kammeret og generalkommissariatet¹⁶. Slik ble disse oppebørsler løpende brukt til statens påtrengende *fellesbehov*, og de kunne ikke bidra til å styrke kongens *personlige økonomi*.

Etter freden i Brømsebro 1645 forlangte kongen atter å få refundert sine utlegg. Da krevde han et beløp som var over tre ganger så høyt som det forrige¹⁷. *Objektivt sett* virker dette krav urealistisk, og det ble ikke imøtekommet. Men *subjektivt sett* er det lett forklarlig. Kongen refererte riktignok ikke til sin tidligere fordring, men denne taushet kan ha vært et utslag av taktikk. Den aldrende monark var ikke blitt senil, men desperat!

Historikere har observert disse krav fra Christian IV. Men det forkommer meg at den sannsynlige årsakssammenhengen mellom dem ikke er blitt tilstrekkelig påaktet¹⁸. Det er altså grunn til å hevde at siden den første fordringen ikke hadde bedret kongens likviditet siden forrige fredsslutning, ville han prøve seg igjen.

Det er neppe tilfeldig at kravet ble intensivert nettopp i 1645. Torstensson-feiden hadde ført til en akutt svikt i Danmark-Norges finanser. Regenten selv ble særlig hardt rammet av synkende inntekster til sitt eget kammer. Her ga hovedinntektene ham anslagsvis hele 709.000 rd. til disposisjon i 1641-42. Men de utgjorde et lavmål med 106.300 rd. i 1645-46. Og de telte ikke mer enn 343.000 rd. enda i 1647-48¹⁹.

Christian IV må ha kjent denne svikt som en katastrofe, også fordi han var i ferd med å tape grunnlaget for sin selvstendige maktsposisjon. Et slunkent kammer tvang ham til å se seg om etter nye inntektskilder. Mellom freden i Lübeck og freden i Brømsebro hadde Christian IV søkt å heve bl.a. Øresundtollen og å kreve en ny strømtoll ved Elbens munning. Slik utfordret han maktene i det internasjonale handelssamkvem. Og trykket av tidens pinaktighet kastet kongen sine øyne på *Norges rikdommer*.

Siden beholdningen i hans eget kammer var svinnende, måtte de norske statsinntektene få en økende betydning. Såvel blant disse som blant de danske var tollene vanligvis den høyeste. Denne situasjon falt sammen med kongens siste besøk i Norge under herredagen og adelsmøtet i Christiania sommeren 1646. Da utstedte han et missive til stattholderen om «... Toldpenge at levere». Brevet viser finanskrisen i et nøtteskall: Her fikk Hannibal Sehested ordre om å overføre til «vores eget Kammer» av tollinn-

16. Heiberg, op.cit. s. 25 ff., særlig s. 32 f., 49 f.

17. F.eks. Erslev, op.cit. III (Kbh. 1888-90) s. 149, 210, 296. Engberg, op.cit. s. 267.

18. Jeg har bare kunnet finne én fremstilling som inkluderer begge fordringer i samme årsaks- og begivenhetskjede, nemlig Ladewig Petersen, op.cit. s. 142 f.

19. Engberg, op.cit. s. 270, 292.

tektene «... saa mange, som pleier at leveres paa vort Rentekammer». Overskytende beløp skulle heller ikke sendes den vanlige veien, men samles «paa forordnede Steder». Før disse summer kunne tilflyte noen som helst kasse utenom rentekammeret, skulle tollene imidlertid dekke «... hvis vi her for Last, Jern og Fragter ere bortskyldig»²⁰. – Den siste bestemmelsen minner om disponeringen av de nevnte ti tønner gull: Kongen ønsket stadig å gjenvinne likviditeten i sitt eget kammer, men løpende gjeld og andre utgifter måtte prioriteres først. – Sehested synes å ha notert på det originale missivet at ordren var «Allerede exequerett»²¹. I så fall skulle den ha vært avtalt med kongen og utført på forhånd. Det ser naturlig ut til at Sehested skaffet seg en hjemmel på etterskudd da Christian IV kom til Akershus, hvor de sammen kunne forme kongebrevenes ordlyd mer egenrådig enn i København, hvor riksrådsflertallet dominerte kanselliet. Å unndra norske tollinntekter fra rentekammerets kontroll var en politikk som ble gjennomført i samarbeid med stattholderen alene. Denne kom formodentlig til å utvirke at kongens eget kammer skulle motta flere beløp fra norske kasser.

Sjokkvirkningene i det finansielle system ga seg også andre utslag. Vi kan observere en økende motsetning mellom kongen og riksrådet. Den forfatningsmessige stabilitet som hadde preget det *politiske* system inntil keiserkrigen, ble avløst av mistillit og maktkamp. Ett konfliktemne i Christian IV's siste år var lensavgiftene og rosstjenesten. Et annet var kongehusets pretensjon på å ha *arverett* til Norge.

Arvekravet tilhørte en monarkistisk beredskapsideologi som fra midten av 1640-årene ble reaktualisert til bruk *for* kongehuset og *mot* riksrådet. Denne doktrine kom ikke bare til å skjerpe meningsbrytningen om Norges statsrettslige stilling og rekkevidden av riksrådets valgmyndighet. Stri-

20. *Norske Rigs-Registranter* VIII (Chra. 1884) s. 412.

21. Riksarkivet, Oslo: Stattholderarkivet, D I a Innbundne kongebrev, 4, 8/7-1646. Sehesteds bemerkning siteres med det forbehold at den er delvis skjult i margin som er sydd inn i ryggen på bindet. – Hvis Sehesteds bemerkning er riktig tolket, refererte han her til en tidligere overføring enn den som Engberg, op.cit. s. 269 f., har påvist fra det norske generalkommissariat til kongens eget kammer i 1647. – En tilsvarende tendens kan spores i den norske finansforvaltningen allerede mot slutten av Torstensson-krigen. Flere kongebrev av 30/3-1645 foreskrev diverse tiltak med sikte på å møte finanskrisen som feiden hadde gjort prekær; *Norske Rigs-Registranter* VIII, s. 341-354. Disse ekspe-disjoner synes til dels å bygge på konsepter forberedt av Hannibal Sehested og kongen utenom kanselliets rutine; Riksarkivet, Oslo: Danske kanselli, Norske missiver, 30/3-1645. Og her betegnes de norske tollinntektene konsekvent som «*Regalier*». Oppfatningen av tollene som et kongelig regale er ikke ny, men så tidlig som i 1645 virker selve betegnelsen usedvanlig, og den assosierer til de danske strømtollene som ordinært skulle innløpe til kongens eget kammer.

den sprang ut av dragkampen om hvilken av de to statsmakter som skulle disponere Norges økonomiske ressurser. Automatisk tronfølge i nord ville ha legitimert kongens disposisjon over en riksdal som klingende mynt og lødig malm gjorde til et stadig mer attråverdig arvestykke! – Slik kan vi utdype motiveringen for Christian IV's samarbeid med Hannibal Sehesteds stattholderskap.

Bevarte kilder har riktignok ikke hyppig kombinert finanskrisen med arvekravet; og eldre litteratur har ikke ofte poengtert noen sammenheng mellom dem. Men det ligger nær å foreta en slik kombinasjon. For det første kan man påvise spredte belegg som kan antyde at statsrettslige pretensjoner var motivert også av finansielle behov. For det andre kan man anføre en almen metodisk betraktning: Vi har å gjøre med to fenomener hvis aktualitet varierte sammen i tid og rom. Og deres *samvariasjon* artet seg slik at det faller rimelig å se dem i årsakssammenheng med hverandre²².

Konflikten mellom kongehuset og riksrådet utviklet seg fra freden i Lübeck gjennom to *hovedfaser*, markert ved årene 1629-51 og 1651-60. Hver av disse falt i tre tilsvarende *trinn*, karakterisert ved at krisesituasjonen to ganger vekslet mellom kronisk og akutt, og ved at den to ganger utløste en intensivert maktkamp. Den første fasen omfattet en periode over dobbelt så lang som den neste. Derfor ser vi også at den siste fasen i *fortettet form* gjentok kriseforløpet fra den første. Gjennom perioden som helhet ble arvekravet aktualisert ved brytningen mellom statsmaktene. Pretensjonen på Norge vil gi oss noe av en variabel til å avlese konfliktens intensitet.

Dermed skulle vi ha klargjort de kjempende parter, hva de kjempet om, og hvordan konflikten forløp over tid. Følgelig kan vi karakterisere perioden fra 1625 i et enhetlig perspektiv. Slik vil vi klarere kunne se hvilke begivenheter som virket skjellsettende og hvorfor. Den periodeinndeling som således tegner seg, vil neppe overraske. Men vår karakteristik skal poengtere de *årsaksforhold* som skapte periodene, og gi et inntrykk av *hvordan* de kan begrunnes. – Med en metafor tør vi her tale om å helle ny vin i gamle skinnsekker – uten at disse sprenges; de tåler påkjenningen ved å prøves igjen.

Vår utsikt over Danmark-Norges historie har bekreftet hvordan fellesregimet i København kom til å lide under en *finanskrise*. Den viste at det tradisjonelle oppebørselssystemet ikke lenger kunne tilfredsstille admini-

22. Jfr. H. Kongsrud: *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument* (Oslo etc. 1984) særlig kap. VI, Konklusjon og Bilag 3 A-D.

strasjonens stigende behov. Et gap mellom inntekter og utgifter åpnet for en økende statsgjeld. Krisen *oppsto* ved Christian IV's deltagelse i keiserkrigen 1625-29. Den ble *kronisk* i perioden fra freden i Lübeck til utbruddet av Torstensson-krigen, 1629-43. Og den ble *akutt* under feiden 1643-45. Således ser vi desto klarere hvorfor maktkampen mellom kongehuset og riksrådet intensiverte seg i de følgende årene, fra Torstensson-krigens slutt til svigersønnkretsens fall, 1645-51. Ved midten av århundret skal statsgjelden som nevnt ha nådd opp i nærmere 6 millioner riksdaler. Da hadde Norge fått vital betydning for helstatens finanser og forsvar. Denne situasjon skjerpet motsetningene. Striden om kontrollen over Norges ressurser nådde et forløpig klimaks rundt kongeskiftet i 1648. Den gamle monark og den nye reiste arvekravet som et legitimerende argument for den forvaltning som de lot Hannibal Sehested utbygge. Og de konspirerte ikke bare med det norske stattholderskap; de konsulterte også den norske kansler for å finne en beredskapsideologi og et handlingsprogram. Frederik III må ha overveiet å tvinge igjennom en formell og reell anerkjennelse av arveretten til Norge. Da han likevel vek tilbake for denne løsning, tapte Sehested en nødvendig forutsetning for sitt selvstendige regime. Kongen trengte ham ikke foreløpig. Han ble drevet vekk, og stattholderskapet falt tilbake i gamle folder. Dermed hadde kong Frederik i virkeligheten oppgitt å prøve et partielt statskupp legitimert ved pretensjonen på Norge. Arvekravet og stattholderskapet var avhengige av hverandre. For å kunne gjennomføre sin plan hadde kongen midlertidig latt Sehesteds regime bli stående. Og omvendt: Da kongen lot Sehested falle, kunne planen ikke lenger gjennomføres. Derfor stilnet striden om arveretten i 1650-årene, og derfor maktet riksrådet og adelen enda å bevare sin dødsmerkede forfatning. Men status quo kunne ikke lindre finansnøden, og dens følger gjentok seg. Krisen ble atter kronisk i tiden fra Sehesteds avskjed til utbruddet av første Karl Gustav-krig, 1651-57. Ufreden rystet det gamle regime ytterligere. Krisen ble atter akutt under de nye konfliktenes med Sverige 1657-60. Siste år skal statsgjelden ha utgjort et beløp som iallfall ikke hadde bedret situasjonen siden 1650. Følgelig ser vi desto klarere hvorfor maktkampen mellom kongehuset og riksrådet nådde et nytt klimaks i sin siste fase på stendermøtet i 1660. Men denne gangen var det arveretten til *Danmark* som skjerpet striden. Brukt som instrument kom en slik doktrine til å knekke adelsveldets politiske system. Deretter brøt eneveldet igjennom. Da trengte kongen atter den falne stattholder. Sehested fikk bekle embetet som riksskattmester. Og det nye regime tok de første skritt til å *løse* finanskrisen i det siste tiår av Frederik III's regjeringstid.

Sammenliknet med det sene adelsvelde demonstrerte nemlig det nye regime en stigende effektivitet. For krisen var tydelig avhjulpet allerede i 1670-årene. Det kan vi konstatere ved å observere enevoldsstatens innsats nettopp på det felt hvor krisen hadde oppstått, nemlig det militærpolitiske.

En av rapportene til den XIX nordiske historikerkongress har eksempelvis poengtert om Danmark alene: «... Fra beskedne fæstningsgarnisoner ved 1600-tallets begyndelse og en rostjeneste på 1.200 mand talte den samlede landmilitære styrke ti år efter enevældens indførelse ca. 29.000 mand»²³. – Følgene av denne opprustning uteble ikke. I sammenlikning med de tre foregående kriger viste den skånske krig (1675-79) at en militær likevekt i Norden var opprettet siden regimeskiftet i Danmark-Norge.

Denne endring i det militære styrkeforholdet var altså skjedd *etter* 1660. Derfor melder statsomveltningen seg usøkt som en årsak. Og et iøynefallende trekk ved det nye regime var rentekammerets eller skattkammerets økende aktivitet og betydning. Alle de kasser som tidligere hadde hørt under myndigheter *utenfor kongens kontroll*, ble konsentrert i dette kollegium. Der kunne man således skaffe oppgaver over de samlede inntekter og utgifter, og man kunne bringe disse i noenlunde samsvar med hverandre. Denne konsentrasjon ble fulgt opp med en årvis og jevnt høy beskatning i begge riker. Gjennom utlegg av kronens gods til dens kreditorer ble disse påtvunget fast eiendom som privatøkonomisk sett var lite rentabel, også fordi den kunne bli beskattet. Statens måte å sanere sin gjeld på svekket derfor kreditorenes evne til å yte ny kreditt. Men de jevnere inntekter som fløt inn gjennom skattlegging og toll, gjorde regimet gradvis uavhengig av private långivere. Slik kunne kongen heretter realisere det program som salig Christian IV forgjeves hadde formulert i 1646: Han aktet ikke å «... uerre y wskyfft Boe med Hendrich Møller, Hellekande Eller dy andre dannemend»²⁴. – De store kreditorene kom gjennomgående dårlig ut av bo-oppgjøret med staten. En av de danne menn som hadde bekymret monarken, nemlig rentemester Henrik Müller, døde i relativ fattigdom under det unge enevelde.

Statsomveltningen markerer følgelig Danmark-Norges utvikling fra andre til tredje fase i krigsfinansieringen, slik George Clark skisserte den.

23. L. Jespersen: «1600-tallets danske magtstat», i *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres 1* (Odense 1984) s. 14.

24. C. F. Bricka og J. A. Fridericia (red.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve VI* (Kbh. 1885-86) s. 213.

De gamle leverandørers forarmelse har sitt motstykke i regimets overgang fra *magnatkreditt* til *statkreditt*. Staten kunne heretter bestå uten tilskudd fra private kreditorer. Den lånte heller av andre stater som kunne tilfredsstille de kredittbehov det nå var tale om.

Vår oversikt innledet med å referere fra Karl X Gustavs argumenter for å angripe Danmark i 1658. Vi valgte altså en innledning mot slutten av vår epoke. Følgelig kunne vi anlegge et perspektiv omvendt av kronologien. Et slikt utgangspunkt er inspirert av en tilnærmingstype som i norsk historieskrivning finnes formulert av J. E. Sars. Han skrev: «... Er det sandt, at ethvert Afsnit af et Folks Historie for at forstaaes maa sees i Sammenhæng med det foregaaende, saa gjælder det ogsaa omvendt: det foregaaende finder først sin fulde Forklaring i det følgende ...»²⁵.

Dette teorem vil hjelpe oss til å forstå den nordiske epoken som vi her har søkt å karakterisere. Vi kan konstatere at tilbakeblikket gir oss mulighet til å iakttas to regimer *på tvers av* tidsaksen: Den finansielle pinaktighet som Karl Gustav klaget over, gjorde seg samtidig gjeldende hos motstanderen. Også Danmark hadde gjennom krigene med Sverige siden 1643 nærmet seg det stadium hvor statkreditten måtte tilfredsstille finansieringsbehovet. – Videre ser vi at tilbakeblikket gir oss mulighet til å iakttas et regime i endring *langsetter* tidsaksen. Og vi kan konstatere at likesom eneveldet lå i frø i adelsveldet, vil også resultatet av statsomveltningen kaste lys tilbake på adelsveldets siste dager.

Danmark-Norges valgforfatning etter reformasjonen forutsatte en maktbalanse mellom riksråd og monark. Denne kunne bestå så lenge domene-statens inntekter var tilstrekkelige til å dekke rentekammerets behov. Da trengte «riket» i fredstid ingen regelmessige tilskudd fra kongens eget kammer. Først Danmarks inntreden i keiserkrigen overanstrengte likviditeten i *begge* kamre. Derfor satte konflikten et skille som bidro til å bestemme de følgende formasjoner på tidsaksen. Siden dette utgangspunkt falt forholdsvis *sent*, sammenliknet med Vest-Europa for øvrig, kom finanskrisen til å utvikle seg dramatisk. Etter 1629 har vi sett krisen forverre seg i to faser fra kronisk til akutt og drive kongen og riksrådet fra samarbeid til dragkamp. Videre har vi observert hvordan nøden tvang statsmaktene til å kombinere private lån med økende beskatning. Derfor kan vi konstatere at regimets finansieringsformer ikke bare *avløste* hverandre; de kom også til å *overlappe*. Kreditorenes krav la et vedvarende

25. J. E. Sars: *Udsigt over den norske Historie*, i *Samlede Værker* I (Kra., Kbh. 1911) Indledning, s. 8.

press på systemet, samtidig med at skattestatens virkemidler var under utvikling. Følgelig finner vi her en *variant* av den faseinndeling som Georg Clark skisserte. Vårt mindre tema belyser et større, og dette større tema belyser vårt mindre. Vår teori har en rekkevidde som fanger inn en *nasjonal* utviklingsgang. Men den kan bidra til å vise hvorfor disse faser avløste hverandre også i *europaisk* historie: Spillet mellom staters maktpolitiske behov, finansielle behov og militære teknologi pågikk kontinuerlig fordi samtlige faktorer var i stadig ekspansjon. Deres vekselvirkning effektiviserte statlig administrasjon. Følgelig stimulerte de nasjonal integrasjon.